

**UNIREA RELIGIOASĂ ȘI ANTECEDENTELE EI
ÎN RELAȚIILE CALVINO-ORTODOXE DIN TRANSILVANIA
(1660-1710)**

**DIE RELIGIÖSE UNION UND DIE VOREREIGNISSE
IN DEN KALVINISTISCH-ORTHODOXEN BEZIEHUNGEN AUS SIEBENBÜRGEN
(1660-1710)**

ZUSAMMENFASSUNG

Die Arbeit bespricht gemäss einer bestimmten geschichtlichen Orientierung die Voraussetzungen der religiösen Union eines Teils der Rumänen aus Siebenbürgen mit der Römer Kirche, ausgegangen von den kalvinistisch-orthodoxen Beziehungen aus Siebenbürgen (1660-1710). Das Verhalten der Reformierten Kirche gegenüber der Union war wichtig, wenn wir ihre Zusammenarbeit zu einigen kalvinistischen Fürsten aus Siebenbürgen, um den Calvinismus unter den Rumänen zu verbreiten beachtet, je mehr die Reformierte Kirche einige Charakteristiken der Staatsreligion besagt, denn der Fürst war der obere Kurator und der wichtigste Anführer der Kirche. Nicht einmal auf Grund eines religiösen und politischen Opportunismus das Obere Konsistorium und seine Vertreter haben versucht die rumänischen kalvinischen Glaubensgemeinschaften zu verteidigen, dort wo die Gläubigen für die Union mit der Römer Kirche entschieden haben.

Ultimele trei decenii ale principatului autonom ardelean, domnia lui Mihai Apafi e o perioadă aparte, caracterizată prin numeroase semne ale tranziției. În ceea ce privește pregătirea unirii, atitudinea bisericii reformate față de unire, analiza acestor decenii premergătoare devine foarte importantă, deoarece acea elită calvină, clericală și laică care a condus biserica calvină și a influențat atitudinea ei în jurul anului decisiv 1700, s-a format în aceste decenii. Ștefan Veszprémi, episcopul calvinilor ardeleni între anii 1691-1713 a fost preotul comunității din Odorheiu Secuiesc din 1675, iar „secretarul său episcopal”, Samuel Kaposi Juhász, profesorul Colegiului din Alba Iulia, a îndeplinit această funcție din 1689¹. Protopopiatul calvin cel mai de aproape atins de problema unirii, cel de Hunedoara-Zarand a fost condus între anii 1686-1702 de Gheorghe P. Körtvélyesi, pastorul din Deva care pe la anul 1678 și-a început cariera la Sântămărie Orlea și la Hunedoara². Guvernatorul Gheorghe Bánffy și cancelarul Nicolae Bethlen, ambii curatori supremi ai bisericii reformate din anul 1690, și-au început cariera politică și ecleziastică în jurul anului 1673. Când această elită în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea în privința legăturilor calvino-ortodoxe s-a pronunțat pentru menținerea vechilor relații, s-a gândit la realitățile formate în perioada rákóciană (1630-1660) și binecunoscute încă din tinerețe.

Biserica calvină ardeleană pe la mijlocul secolului avea multe caracteristici ale religiei de stat, principele de religie reformată fiind considerat curatorul suprem și principalul patron al bisericii. Acest fapt nu a însemnat însă răsturnarea sistemului celor patru religii recepte, chiar și biserica numeric cea mai mică, cea unitariană, putându-și menține pozițiile formate după complanția de la Dej (1638), iar superintendentul calvin își extindea jurisdicția asupra clerului unitarian numai pe teritoriul așa-zisei Comunități de dincolo de Rika, adică în Treiscaune și scaunul filial Brăduț. În ceea ce privește școlile superioare maghiare, după 1672, pe lângă Colegiul reformat Bethlen mutat la Aiud au funcționat colegii cu statut judiciar identic și la Odorheiu Secuiesc și Alba Iulia, colegiul unitarian din Cluj având același rang. Violența care caracteriza discursul unor superintendenți ca Ștefan Geleji Katona s-a realizat numai parțial în viața bisericii, puritanismul reprobat cu ocazia sinodului național de la Satu Mare (1648) a devenit învingător prin alegerea în scaunul episcopal a cunoscutului pastor puritan Petru Kovásznai (1668-1673), profesorii cocceianiști au obținut până la urmă câștig de cauză la

¹ Zoványi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, 1977.

² Kiss István, *A hunyad-zarandi református egyházmegye papjai és tanítói*, în *Református Szemle*, 1998, p. 310.

sinodul de la Iernut (1673)³. Singurul teren unde și-a putut extinde cu succes sfera sa de influență a fost biserica ortodoxă română.

Biserica reformată în acest secol a colaborat strâns cu principii în vederea propagării calvinismului printre români, episcopul Geleji Katona fiind în 1640 elaboratorul conceptului de bază care a funcționat în tot decursul secolului: deoarece o acțiune propagatoare directă pornită de sus nu ar avea efecte în rândurile populației românești, „ar fi de ajuns pentru început, dacă am putea îndupleca obștea neluminată să părăsească superstițiile, iar dacă Dumnezeu îi va lumina mai bine, vom ajunge cu timpul la mai mult”, iar prescrierile acestui program minimal au fost incluse în condițiile date vlădicilor români cu ocazia recunoașterii lor de către puterea politică⁴. Aceste 15, apoi 19 condiții se refereau la folosirea limbii materne românești în cursul serviciului divin, înlăturarea unor „superstiii” din ritualul sacramentelor (botezul și cuminecătura), supunerea episcopului bălgrădean superintendentului calvin, dar nu atingeau bazele dogmatice ale bisericii ortodoxe. Biserica românească din Ardeal în decursul acestui secol a căpătat o „nouă fizionomie, în care modelul organizatoric protestant se îmbina armonios cu ritul oriental”⁵, și în care folosirea limbii materne ca limbă liturgică devenea din ce în ce mai generală. Juhász István a fost primul care a sugerat interpretarea potrivit căreia în biserica românească transilvăneană a decurs „o reformă cu totul specială în care dogma și ritualul ortodox s-au dovedit compatibile cu anumite principii protestante de ordin administrativ, etic și lingvistic”⁶. Aceasta e sensul „unirii” bisericii ortodoxe cu cea calvină.

Perioada apafiană a găsit biserica ortodoxă ardeleană în această stare și acțiunile principelui, ale superintendentilor foarte activi și ale Consistoriului Suprem în formare nu au avut alt efect decât conservarea situației anterioare. În 1669 episcopul calvin Petru Kovásznai a încercat introducerea unui control mai sever asupra bisericii ortodoxe, printr-o diplomă princiară i-a prescris vlădicii Brancovici patru condiții noi, referitoare la înființarea școlilor și la reînceperea activității tipografice. Condiția a patra a reglementat situația vlădicii, care fiind supus superintendentului este obligat să se prezinte la sinodul general calvin ținut anual pentru a refera despre hotărârile luate la soborul mare. Aceste condiții au fost repetate și în cazul urmașilor lui Sava Brancovici. Urmașul lui Kovásznai, superintendentul Gaspar Tiszabecsi, a obținut în 1674 dreptul de a efectua vizite canonice în parohiile ortodoxe ardelen⁷. Pe drept consideră unii istorici că astfel episcopia ortodoxă a devenit vicariatul românesc al superintendenței calvine⁸. Nu știm însă precis, în ce măsură acest control sever a fost aplicat în realitate, deoarece întreaga arhivă veche a episcopiei reformate maghiare a fost nimicită în 1849 împreună cu protocolul sinoadelor generale. Excerptele făcute de Petru Bod din acest protocol cu scopul de a publica hotărârile sinodale calvine nu conțin nici măcar o aluzie la prezența vlădicăi la sinodul general, la supervizarea hotărârilor soborului de către sinod⁹. În schimb, prezența superintendentului la unele adunări ecleziastice românești e atestată de documente. La 19 iulie 1684 consilierul de mare influență Mihai Teleki a propus principelui Apafi ca pentru rezolvarea problemei atât de controversate a vlădicăi Joasaf să dea poruncă preotului Ioan (desigur e vorba de părintele protopop Ioan Zoba) privind convocarea preoților ortodocși, iar la această adunare să fie invitat și episcopul calvin împreună cu câțiva pastori. Paralel cu această adunare s-a ținut și ședința consiliului princiar¹⁰.

Deși într-un număr infim față de parohiile ortodoxe, în decursul secolului al XVII-lea s-au format pe teritoriul Transilvaniei și comunități calvine românești. Majoritatea lor trăia în banatul Lugoșului și al Caransebeșului, în Bihor, Sălaj, Țara Hațegului și Hunedoara. Aceste parohii calvine n-au format potopopiate aparte, ci s-au integrat în acel protopopiat maghiar de care aparțineau din punct de vedere teritorial. În lista pastorilor protopopiatului Sălaj întocmit pe la 1685 apar mai multe

³ Tabloul oferit în acest sens de Ana Dumitran, *Aspecte ale politicii confesionale a principelui calvin față de români: confirmările în funcțiile ecleziastice și programul de reformare a Bisericii Ortodoxe din Transilvania*, în *Mediaevalia Transilvanica*, V-VI, 2001-2002, p. 115-121, 143-144, e mult prea întunecos.

⁴ Ana Dumitran, Gudur Botond, Nicolae Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania*, Alba Iulia, 2000, p. 56-57; Juhász István, *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár, 1940, p. 137-138.

⁵ Ana Dumitran, Gudur Botond, Nicolae Dănilă, *op. cit.*, p. 88.

⁶ *Ibidem*.

⁷ István Juhász, *op. cit.*, p. 172.

⁸ Ana Dumitran, *Religie ortodoxă – religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII*, Cluj-Napoca, 2004, p. 136.

⁹ Bod Péter, *Erdélyi református zsinatok végzése*, ed. Buzogány Dezső, Sipos Gábor, Kolozsvár, 1999.

¹⁰ Arhivele Naționale Maghiare, Fond R 298, 2. tétel. Vezi *Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae*, XVIII, p. 237-238.

nume de pastori români, printre care Lazăr Tatarosi (semnat cu litere chirilice), în același rând cu numele colegilor maghiari¹¹. La fel, al doilea preot al parohiei reformate din Hațeg, Popa Iosif Fărcaș din Băiești (1704-1714) a fost îngremiat în protopopiatul Hunedoara-Zarand și a primit vizita canonică a protopopului aidoma colegilor săi. Din păcate chiar despre viața internă a acestor parohii calvine dispunem de foarte puține date. S-au bucurat și ei de protecția principilor, căci după ocuparea banatului Caransebeșului de către turci (1658) enoriașii calvini români s-au refugiat în Hațeg, la Deva și la Bărbant în temeiul comunități viabile. Cei din Deva au sperat pe la 1684 că vor obține acceptul principelui pentru transferarea pastorului clujean Ștefan Kézdivásárhelyi Matkó, dar planul lor nu s-a realizat. Kézdivásárhelyi ar fi fost un pastor ideal pentru ei, dat fiind faptul că cunoștea foarte bine limba română, anterior anului 1658 a fost predicator prin părțile Caransebeșului și pe la 1681 a început traducerea Vechiului Testament în limba română¹². După încercarea de transfer nereușită ei au solicitat acordul principesei Ana Bornemissza „ca pastorul din Aiud, Mihai Eperjesi, cunosător al limbii române, să funcționeze și la Deva¹³”.

După moartea principelui Mihai Apafi (1690) regimul habsburgic, prezent deja privind puterea armată, s-a instaurat în Transilvania și din punct de vedere administrativ. Guvernul, succesorul consiliului princiar, era format din foștii membri ai consiliului, în majoritate calvini, în frunte cu guvernatorul Gheorghe Bánffy și cancelarul Nicolae Bethlen. Ei erau și fruntașii Consistoriului Suprem Reformat în calitate de curatori supremi. Intenția lor și în general a elitei protestante din Transilvania era conservarea vechilor cadre administrative și juridice. Astfel, în 1692, guvernatorul Bánffy l-a întărit pe episcopul ortodox Teofil recent ales cu aceleași 19 condiții și în forma similară epocii anterioare. Superintendentul Ștefan Veszprémi a aprobat o numire de protopop emisă de vladica Teofil folosind în semnătură obișnuita formulă: „episcopul bisericilor maghiare și românești”¹⁴.

Prima informație despre unirea religioasă planificată cu biserica Romei a ajuns la curatorii supremi calvini Bánffy și Bethlen la Viena în cursul anului 1697, când, trimiși de statusurile ardelene, au dus tratative timp de șase luni. Au protestat pe loc la ministrul Kinsky, au înaintat un memoriu de protest împăratului, dar fără succes¹⁵. Totuși, curtea vieneză a luat în seamă și celelalte proteste, emițând în aprilie 1698 acea diplomă care stabilea dreptul preoților ortodocși de a se uni cu oricare dintre religiile recepte¹⁶. În acțiunile antiunioniste pornite de Gavril Nagyszegi nu s-a implicat nici Consistoriul Suprem, nici superintendentul Veszprémi.

Când în anii 1699-1700 mulți preoți ortodocși au optat pentru menținerea vechilor legături, a „unirii” cu biserica reformată, Consistoriul Suprem a întreprins numeroase acțiuni pentru apărarea lor¹⁷. Se poate caracteriza această atitudine prin oportunitate religioasă, elita calvină fiind călăuzită numai de considerente anticatolice? Sunt de părere că conducătorii clerici și laici ai bisericii calvine cu aceste acțiuni repetate de apărare n-au dorit altceva decât menținerea vechiului sistem de legătură în favoarea preoților români care au dorit-o, în spiritul acelei conviețuiri care a fost schițată mai sus. În ultimul deceniu al secolului toți au fost conștienți de faptul că „unirea” ortodocșilor cu biserica calvină nu a avut efectele sperate de Geleji Katona sau de Gabriel Bethlen ori Gheorghe Rákóczi I. Știau că preoții români în cauză au rămas mai aproape de ortodoxie decât de calvinism, însă unirea lor în tot decursul secolului a fost mai mult juridicțională, cu expresia superintendentului Veszprémi: au fost uniți cu calvinii „într-un fel” (*némünemüképpen*). Această unire specifică și această ortodoxie ardeleană nemiștată pe alte meleaguri¹⁸ s-a dovedit a fi acceptabilă și pentru biserica reformată ca maximumul realizabil al dezideratelor calvinizante.

Desigur, Consistoriul Suprem și superintendentul a fost mult mai activ în apărarea parohiilor calvine românești. În Bărbant majoritatea locuitorilor români au optat pentru unire cu biserica

¹¹ Arhivele Naționale Române, Direcția Județeană Cluj, Colecția de documente nr. 38, *Protocollum ecclesiarum in districtu Szilagy [...]*, p. 5.

¹² Herepei János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmak történetéhez*, III, Budapest-Szeged, 1971, p. 100, 105-106.

¹³ Ana Dumitran, *Religie ortodoxă [...]*, p. 292.

¹⁴ István Juhász, *op. cit.*, p. 172.

¹⁵ Bethlen Miklós, *Önéletírása*, ed. V. Windisch Éva, Budapesta, 1980, p. 872-873.

¹⁶ Ana Dumitran, Gudur Botond, Nicolae Dănilă, *op. cit.*, p. 356.

¹⁷ Sipos Gábor, *Consistoriul Reformat Suprem și problema Unirii religioase a românilor*, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 6/II, 2002, p. 106-107.

¹⁸ Vezi în acest sens Ana Dumitran, *Religie ortodoxă [...]*, p. 192-193.

catolică, edificiul bisericii însă a rămas în mâinile minorității calvine de etnie română și maghiară¹⁹. În această situație în primăvara anului 1702 statusul catolic a ocupat biserica, pastorul calvin însă a rămas în clădirea parohiei, fiind amenințat de evacuare. Consistoriul Suprem a oferit ajutor material pastorului și a protestat la toate forurile, inclusiv la cardinalul Kollonich împotriva actului ilegal. Chiar și cardinalul a recunoscut ilegalitatea și a reprobat modul abuziv al ocupării, dar situația nu s-a schimbat²⁰.

SIPOS GÁBOR

¹⁹ *Ibidem*, p. 309.

²⁰ Arhiva Eparhiei Reformate din Ardeal, fondul A 2 *Consistoriul Suprem*, nr. 16/1702, 1/1703.